

„INTERVENȚIA ROMÂNIEI ÎN 1916. UN ELEMENT DECISIV ÎN INTERACȚIUNEA FRONTURILOR ÎN FAVOAREA CELUI DE LA VERDUN?”

*Jean-Noël Grandhomme**

Résumé: L'entrée en guerre de la Roumanie aux côtés de l'Entente en août 1916, en pleine bataille de Verdun, a souvent été présentée dans l'historiographie roumaine comme un élément décisif, qui aurait permis à l'armée française de tenir le choc sur le front de la Meuse. Sans nier l'effet salutaire de cette intervention, qui a attiré à l'Est des divisions allemandes – d'ailleurs commandées par Falkenhayn, celui-là même qui piétinait devant Verdun -, il s'agit ici de montrer qu'il s'agit davantage d'un système général d'interaction des fronts, pour obliger les Allemands à disperser leurs forces. C'est dans cette optique que le général Berthelot est à son tour envoyé au secours de l'armée roumaine.

Mots-clés: Verdun – intervention de la Roumanie 1916 - interaction des fronts – Berthelot - Falkenhayn

Introducere

În februarie 1917, în timpul inaugurării noilor clădiri ale Legației Republicii Franceze la Rio de Janeiro, ministrul francez, Paul Claudel, prezintă lupta de la Verdun ca pe un duel al titanilor „transformându-se într-un fel de Judecată a lui Dumnezeu împotriva Germaniei pentru Franța”: „Drapelul pe care îl vedeți astăzi fluturând pentru prima oară deasupra Casei Franței aduce în faldurile sale ceva nou: Marna, Yser și Verdun”¹, strigă el, liric, în fața unei asistențe în totalitate susținătoare a aliaților. „Până la capătul lumii” Verdun a devenit, deci, simbolul prin excelență al curajului manifestat de *poilus*² și al voinței ferme a francezilor de a goni invadatorii din țara lor. Acest lucru este valabil în special în lumea latină, unde numele Verdun răsună ca un semn care anunță victoria finală a *civilizației* asupra *barbariei*, mai ales la București.

1916, anul bătăliilor de la Verdun și de pe Somme, este, de asemenea, și cel al intervenției României pe parcursul căruia, la sfârșitul lunii august, are loc una dintre cele mai grandioase lupte purtate pe frontul de vest. Națiune legată din punct de vedere cultural și sentimental de Franța și Italia, dar din punct de vedere economic și politic de Puterile Centrale, România a trebuit mai întâi să revizuiască

* Professeur d'histoire contemporaine à l'Université de Lorraine à Nancy; Membre du comité scientifique du Mémorial de Verdun; e-mail: jean-noel.grandhomme@univ-lorraine.fr

¹ *Le Temps*, 25 februarie 1917.

² Nume dat soldaților francezi din Primul Război Mondial.

radical direcțiile politicii sale externe. După ce a făcut alegerea de a privilegia realizarea unității sale naționale spre occident împotriva Austro-Ungariei mai degrabă decât spre Nord, împotriva Rusiei, ea stârnește prin intrarea sa în război speranțe enorme în rândul aliaților, himere înlăturate destul de repede de realitatea militară dură. În conformitate cu principiile interacțiunii fronturilor, apărate de membrii proeminenți ai Marelui Cartier General de la Chantilly, deschiderea unui nou teatru de operațiuni a fost de a atrage multe divizii germane și, astfel, a scuti Verdun și Somme. Aceasta este și teza generală în România, unde istoricii insistă asupra înțelegerii reciproce dintre cele două țări, care se bazează pe originea lor latină și pe obiectivele de război similare, Transilvania și Bucovina, râvnită de România în 1916, fiind asemenea Alsaciei și Lorenei. Printr-un sacrificiu aproape dezinteresat, aliatul estic ar fi făcut astfel o contribuție decisivă la cauza comună.

Ce trebuie să gândim despre această viziune bine ancorată dincolo de Carpați? După ce ne-am amintit fluctuațiile neutralității românești, ne vom întreba cum Verdun era perceput de București de către opinia publică și armată, apoi cum francezii – combatanții, politicienii, jurnaliștii - au trăit intrarea în război a României. În cele din urmă, va fi nevoie de evaluarea adevăratelor consecințe ale acestei intervenții în cadrul bătăliilor de pe Frontul de Vest?

Răsturnarea alianței

În momentul în care izbucnește războiul, România este guvernată din 1866 de către un rege de origine germană, Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, care i-a oferit independența deplină față de Sublima Poartă în favoarea Congresului de la Berlin din 1878 și apoi și-a rezervat cu grijă în secret desfășurarea afacerilor externe. România a aderat la Tripla Alianță (formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia) în 1883. În afara acțiunii suveranului, acest angajament se explică prin rusofobia generalizată predominantă în țară din 1878, când țarul Alexandru al II-lea a anexat Basarabia, majoritar populată de români. Fiind în mod regulat reînnoit ulterior, Tratatul stârnește totuși o rezistență din partea puținilor miniștri conștienți, care evită din ce în ce mai mult să ratifice o alianță cu guvernul maghiar (acesta purtând o politică dură de maghiarizare în Transilvania, de asemenea, teritoriu majoritar populat de români). Între timp, Rusia s-a apropiat de România.

Pe parcursul numărătorii inverse fatale din iulie 1914, Franz Joseph și William II au îndesit telegramele care invocau prietenia dintre Imperiile respective și România. Dar deja președintele Consiliului (liberal), Ion I. C. Brătianu, vede dificultatea cu care va reuși țara sa să rămână fidelă angajamentelor făcute de suveran. Înțelegem modul în care el a încercat să-l verifice pe Baronul Fasciotti, ministrul italian de la București, în privința intențiilor Romei, mărturisindu-i că, în caz de „conflagrație generală, numai participarea trupelor italiene ar putea permite guvernului român să facă opinia publică să accepte intervenția României în război pentru a sprijini Austria”³.

³ *I Documenti diplomatici italiani, Quarta Serie*, vol. 12, p. 361, 27 iulie 1914.

În România, la acel moment, noțiunea de opinie publică, evident, nu reprezintă aceeași realitate ca în Franța, Marea Britanie sau chiar Germania. Fiind în mare parte constituită din țărani, populația românească este încă în mare măsură în mâinile marilor proprietari nobili - boierii - care domină societatea prin intermeiul clientelismului și votului cenșitar. La fel ca în Spania sau Grecia, această oligarhie este împărțită între liberali și conservatori, unii centraliști, iacobini și gânditori liberi indeciși, iar alții atașați la libertățile locale și clerul: toate, în pofida intervențiilor, uneori, demagogice, rămân garanții sigure de ordine socială tradițională (o jacquerie teribilă, înăbușită prin violență, a făcut mii de morți în 1907). În timp ce primii au o anumită simpatie față de Republica Franceză, ceilalți se simt, dimpotrivă, foarte aproape de valorile transmise de Monarhia Dublă și de Germania; tabăra conservatoare este, totuși, împărțită pe această temă, unii „tineri” manifestând o francofilie agitată. Aproape tot personalul politic, care a făcut toate sau o parte din studii la Paris, Bruxelles sau Lausanne, vorbește, în orice caz, o franceză perfectă.

La 3 august 1914 Carol I a adunat un Consiliu al Coroanei la Castelul de la Sinaia, în Carpați, unde a invitat toți liderii partidelor. Regele poartă discuția în franceză, „limba preciziei și clarității prin excelență”⁴. „De treizeci de ani, spune el, politica României este legată de Tripla Alianță; de atunci, avem un angajament formal față de aceasta; el a fost contrasemnat de cei mai importanți oameni de stat și acceptat de toate partidele. Este o chestiune de onoare pentru întreaga țară de a păstra cuvântul dat.” Fiind imediat contestat de toate părțile, el primește sprijinul doar pro-germanului Petre P.Carp, în timp ce „tânărul” conservator Take Ionescu propune chiar intrarea în război de partea Franței, „fără ca regele să ia parte”. Profund indignat, bătrânul suveran se ridică și declară: „Deci așa sunteți! Mulțumesc! Dar înainte să ridic sabia împotriva prietenilor mei de pretutindeni, aș prefera să-mi împachetez cufărul și să mă întorc de unde am venit. Domnilor, la revedere!” Și părăsi camera.⁵ Sub instinctul lui Brătianu, România păstrează în cele din urmă o neutralitate care nu îndrăznește să-și spună numele, *așteptarea armată*.

Timpu negocierilor

Timpu de doi ani, Brătianu va dobândi o reputație solidă de „comerciant de covoare”, amânând în mod constant momentul intervenției, sărind între puteri, în cel mai bun caz, ceea ce el va considera a fi interesul țării sale. La drept vorbind, decizia este importantă: de alegerea corectă depinde finalizarea unității naționale sau interogarea însăși a existenței țării ca stat independent. Chiar dacă încă dispun de mari organe de presă și de sprijinul unor politicieni de prim plan precum Alexandru Marghiloman, influența germanofililor scade odată cu apariția noului rege, Ferdinand. Acest nepot al lui Carol I, de asemenea născut și educat în Germania, este sub influența soției sale, prințesa englezească Marie de Kent,

⁴ Recouly (Raymond), *De Bismarck à Poincaré*, Paris, 1932, p. 430.

⁵ El moare câteva săptămâni mai târziu, la 10 octombrie, se spune că de amărăciune.

dedicată în totalitate cauzei Antantei. Mai presus de toate, el vrea să acționeze doar în armonie cu sentimentele poporului său și a clasei conducătoare.

Susținătorii intervenție, activiștii liberali și „tinerii“ conservatori, proclamă sus și tare caracterul latin al României, și, spunându-și fii ai legionarilor lui Traian, ard de dorința de a lupta alături de francezi și belgieni, mai apoi alăturându-li-se italienii și portughezii. Conform unei retorici clasice, propagandiștii lor laudă lupta națiunilor *civilizate* împotriva *barbarismului* german, comparându-l pe William al II-lea cu Genseric. Dr. Istrati, președintele Academiei Române și al Alianței Latine; Ion Cantacuzino, președintele Ligii Prieteniei Franco-Române; istoricul Nicolae Iorga și multe alte personalități s-au pronunțat pentru eliberarea Transilvaniei și sprijinul pentru *Sora latină*, Franța. La Paris, istoricul Georges Lacour-Gayet este președintele comitetului franco-român.

Zvonuri, dezinformare, exagerări, maniheism: arsenalul complet al propagandei moderne este implementat, transmis de jurnaliștii români în Franța, Italia, Elveția, Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. Dar Brătianu continuă să alterneze între două extreme în privința bătăliilor pe frontul de vest: favorabil după bătălia de pe Marna, rece și inaccesibil după dezastrul din Dardanele, înfrângerile rusești în 1915 și zdrobirea Serbiei. Cu toate acestea, unii militari români nu așteaptă decizia sa pentru a-și face alegerea și se comportă deja ca aliați ai Antantei. Astfel atașatul militar de la Viena, căpitanul Starcea, informează în mod regulat aliații. „Germanii sunt hotărâți să facă așa ca Verdun să cadă cu orice preț pentru a impresiona pe cei neutri. Artileria grea destinată să sprijine atacul decisiv asupra Souville și Tavannes ar fi deja stabilită la Hauts de Meuse”, anunță el la 23 iunie 1916. De fapt, „un mare succes german în acest sens ar impresiona aici”, constată Camille Blondel, ministrul francez la București.⁶

Verdun, miza esențială a intervenției românești

Pentru a reduce presiunea, Pétain, trimis la Verdun la sfârșitul lui februarie 1916, lansează atacuri necontenite asupra tuturor punctelor de pe câmpul de luptă. „Acest spirit de luptă, noi îl păstrăm drept plan, așteptând operațiuni mai mari pentru a împiedica adversarul de a juca cu ușurință cu rezervele sale între Verdun și Somme, la fel ca și între fronturile sale vestice și de Est,” scrie el⁷. Acțiunile pe scară largă pe care le anunță - în afară de ofensiva pe care franco-britanicii o pregătesc pe Somme - nu pot avea loc decât în afara Franței. După nenorocirile din 1915, amploarea bătăliei din Lorena relansează proiectele de diversiune în est. Generalul Sarrail, comandantul Armatei de Est, primește ordinul de a lansa o ofensivă destinată să împiedice germanii să-și retragă unele trupe de pe frontul său pentru a consolida presiunea lor în Franța. „Bulgarii sunt îngrijorați de mișcările armatei estice și se tem de un atac destinat ușurării presiunii asupra Verdunului”⁸,

⁶ Service historique de la Défense (SHD), Vincennes, 5 N 142, Blondel la Afacerile Externe, 24 iunie 1916.

⁷ Pétain (Mareșal), *La Bataille de Verdun*, Paris, 1929, pp. 116-117.

⁸ SHD, Vincennes, 5 N 142, Atașat militar în România la Marele Cartier General (MCG), 19 mai 1916.

avertizează atașatul militar român de la Sofia la 19 mai. Stabilită la 20 august, după mai multe amânări, această ofensivă este în cele din urmă depășită, pe 17, de bulgari, care o neutralizează. Deci, un sprijin puternic nu trebuie așteptat, deocamdată, din această parte.

Prin urmare, Joffre se bazează pe alte „diversiuni”. „O ofensivă rusească și intrarea României în război ar ușura foarte mult presiunea asupra Verdunului”, a scris el țarului Nicolae al II-lea la 2 martie⁹. La București, ca și în restul lumii, ochii sunt fixați pe pătratul de pământ din Lorena unde tocmai a început ceea ce mulți consideră drept luptă decisivă. Verdun devine unul dintre elementele esențiale ale discuțiilor. „Verdun a căzut!”, anunță presa românească în data de 27 februarie. Iar Cesare Fantoli, responsabilul de la Crucea Roșie italiană la București, care îl vizitează pe Brătianu, îl găsește pe președintele Consiliului într-o stare de descurajare profundă. Împărtășindu-și scepticismul, interlocutorul său exclamă: „Dar nu înțelegeți? Dacă Verdun a căzut cu adevărat, germanii vor merge direct la Paris; este adevărat că acest lucru nu pune capăt războiului, dar este în același timp un haos și o mare nenorocire.”¹⁰ Dar nu, Verdun rămâne în continuare: negocierile pot continua.

Sentimentul fixat o dată pentru totdeauna asupra atitudinii românești devine indispensabil. Alegerea Bucureștiului condiționează de fapt libertatea manevrei rusești, ea însăși decizând distribuția regimentelor germane între cele două fronturi și, prin urmare, evoluția luptelor în Vest. De asemenea, atunci când generalul Alexeiev, șeful Statului Major General al forțelor armate ruse, a anunțat că „ajutorul românesc acordat dușmanilor noștri ar fi moartea oricărei ofensive rusești”, Joffre a răspuns imediat: „Planul de acțiune al Coaliției se sprijină, în mare parte, pe această ofensivă și se poate spune că succesul atacurilor noastre per ansamblu ar fi în mare măsură compromis dacă Rusia ar fi obligată să adopte o atitudine defensivă. (...) Este necesar ca rușii să acționeze ofensiv pe frontul lor pentru a evita ca inamicul să își acumuleze toate mijloacele pe frontul nostru.”¹¹

Atacul pe care Alexeiev îl planifică la nord de Dvinsk pentru 23 martie este deci destinat nu doar să elibereze drumul din Petrograd și Moscova, ci și să „aducă indirect un ajutor Franței”¹². Dar dacă generalul Brusilov, lansând ofensiva în Galiția și Bucovina, reușește să atenueze în mod serios aliații din Vest și din Sud, forțând germanii să ia optsprezece divizii pe fronturile franceze și italiene și trei pe cel al Macedoniei, succesele sale rămân fără viitor. Într-adevăr, Brătianu încă ezită. Pe fundalul masacrurilor persistente de la Verdun, de câteva săptămâni și pe Somme, Poincaré se indignează de sprijinul neîncetat reclamat de președintele Consiliului român: „Noi, cărora nimic nu le este garantat de nimeni, cu acest sistem, vom ajunge să luptăm pentru alții.”¹³ În iulie, Joffre este obosit de „o pânză a Penelopei, în adevăratul sens al cuvântului, care trebuie pusă zilnic deasupra

⁹ *Id.*, Joffre generalului Pau (în misiune la MCG rusec), 2 martie 1916.

¹⁰ Fantoli (Cesare), *Romania, Russia e Italia*, Milan, 1918, p. 21.

¹¹ SHD, Vincennes, 5 N 142, MCG președintelui Consiliului, 29 februarie 1916.

¹² *Id.*, Generalul Pau la MCG, 9 martie 1916.

¹³ Poincaré (Raymond), *Au Service de la France*, Paris, 1931, vol. 8, p. 300.

serviciului"¹⁴; el trimite o telegramă amenințătoare atașatului militar francez la București, locotenent-colonelului Després: „Situția militară generală nu va fi niciodată mai favorabilă pentru o intervenție. (...) România trebuie să ia parte acum sau niciodată.”¹⁵

Intrarea în război (27 august 1916). Noul aliat văzut de Franța

Brătianu consideră în cele din urmă că a venit momentul pentru un angajament ferm. El se îndreaptă spre motivele tinerilor polemici neo-romantici care, la fel ca Mircea Șirianu, compun ode *războiul just*: „Români! Români! Veți lăsa să sune ora de mâine, fără să alergați la apelul Transilvaniei muribunde și al civilizației latine glorioase pe care le apăra frații voștri francezi și italieni?”¹⁶ În cele din urmă, la 17 august 1916, au fost semnate convențiile politice și militare între România și aliați. În cadrul unui nou consiliu al Coroanei, mai puțin agitat decât primul, la 27 august, regele Ferdinand și clasa politică aproape unanimă au aprobat decizia șefului guvernului.

Pe parcursul noapții, manifestații de bucurie au izbucnit în fața legației Franței. Mulțimea a intonat cântece naționale românești și *La Marseillaise*, Franța și armata franceză au fost aclamate. Un fost vicepreședinte al Camerei, Jean T. Florescu, înălțat pe umerii câtorva studenți, ține discurs în fața persoanelor din jurul său în franceză. Portarul legației merge în biroul atașatului naval, singura persoană oficială care se află încă aici la această oră târzie: se cere un drapel francez. Marchizul de Belloy, „care, spune scriitorul Robert de Flers (de asemenea, atașat la Legație), știe cum se face un drapel și cum se apăra”, fixează în grabă un drapel pe o lance improvizată¹⁷. Multitudinea de francofili se răspândește apoi pe străzile capitalei, animată de o sfântă beție patriotică. Locotenentul aviator francez Chambe, care se deplasează în uniformă cu ordonanța sa, este recunoscut repede. „Deci, povestește el, este o nebunie adevărată. Agitațiile se dublează. O furtună cu „Ura” zguduie această aglomerație. Oamenii cuprinși de fanatism se agață de mașină și se urcă pe pragul acesteia. Trebuie să strângem sute de mâini care se întind. Strigăte de „*Vive la France!*” („Trăiască Franța!” în limba franceză) - domină zarva. Și alții care ne emoționează până la lacrimi ajung până la noi: „- Trăiască Verdun! – Trăiască libertatea! - Trăiască Marna!”¹⁸

Ziua intrării în război a României este o zi de triumf la MCG francez: „În bucuria generală, spune Jean de Pierrefeu, redactorul ziarului „*Communiqué*”, toate grijile de viitor (sunt) înlăturate. (...) Nu a existat nicio îndoială că, odată cu noua extindere a frontului, care ar aduce intervenția românească, dușmanii noștri *nu vor mai avea vreo divizie disponibilă*”¹⁹. În această exagerare verbală, politicienii nu

¹⁴ Joffre (Maréchal), *Mémoires*, Paris, 1932, vol. 9, p. 132.

¹⁵ Pingaud (Albert), *La Grande Guerre diplomatique*, Paris, s.d., vol. 2, p. 182.

¹⁶ Șirianu (Mircea), *La Question de Transylvanie*, Bucarest, 1916, p. 430.

¹⁷ SHD, Vincennes, SS Xj 1, Capitanul fregatei lui Belloy, *Relation pour servir à l'Historique de la mission navale française en Roumanie, 1916-1919*, s.d., pp. 31-32.

¹⁸ Chambe (Général), *Route sans horizon*, Paris, 1981, p. 113.

¹⁹ Pierrefeu (Jean de), *MCG. Sectorul 1*, Paris, 1920, vol. 1, p. 197.

sunt lăsați deoparte. Senatorul-primar din Lyon, Edouard Herriot, în special, salută intervenția cu entuziasm: „Fie ca armele din România să fie cât mai curând victorioase! (...) Felicitări, fără un motiv ulterior, pentru un eveniment considerabil care transformă prietenia tradițională dintre România și Franța într-o adevărată alianță.”²⁰

Jurnaliștii francezi, de asemenea, își pun cele mai mari speranțe în intervenția României. *Țara Franței* reamintește performanțele românilor împotriva turcilor în 1877 și se bucură de „rezerva unei armate bine instruite, supradotată și dornice de a se face remarcată”, care nu va tărgăna „să ofere operațiunilor de pe toate fronturile o direcție cu totul nouă”²¹. Ziarul „*Le Matin*” vede deja în intrarea României în război „punctul de plecare care ne va conduce rapid spre victoria finală”²². Revista „*J'ai vu...*” evocă soldați „admirabil instruiți și echipați”: „Acești noi campioni ai Dreptului și Libertății, care au, de asemenea Alsacia-Lorena lor, Transilvania, pe care trebuie să o recucerească, vor intra în luptă la fel de curajoși, la fel de hotărâți la fel cum și infanteria noastră a intrat în Alsacia în 1914.”²³ Comparație judicioasă, dar după înfrângerile de la frontieră, Marna nu va mai fi pentru români ... Chiar și micile cotidiene din provincie, cum ar fi „*La Dépêche de Brest*” preia ștafeta și transmite această propagandă în favoarea României. Putem citi aici paragrafe întregi recopiate din „*L'Indépendance roumaine*”, cotidianul în limba franceză a fraților Brătianu²⁴.

Pe teren soldații francezi speră că intervenția României le va aduce o adevărată ușurare a suferințelor lor. La 15 februarie 1915 deja, sergentul Jules Dechanet, din Infanteria 149, îi scria fratelui său: „În fiecare zi avem bolnavi, omorâți, răniți. Și nicio perspectivă a păcii! Vom încerca, probabil, una din aceste zile, să ne descurcăm. Cum? Va fi îngrozitor ... Dacă nu intervin alte națiuni: Italia, Elveția, România, ce pot ști?”²⁵ Într-un mod plin de umor, Robert de Flers rezumă această așteptare reală printr-o discuție imaginară între doi *poilus*, unul dintre ei citind ziarul:

„ - „Cum le merge rușilor?”

- Nu rău, mulțumesc și ție?

- Mergem un pic?

- Nu, aștept România.”²⁶

Luptătorii de la Verdun sunt, prin urmare, foarte sensibili la eveniment. Între două sejururi în prima linie, se pare că foiletonul românesc a atras atenția, toată lumea căutând să facă pronosticuri. Jean Daguillon (tânăr locotenent de douăzeci de ani) află noutatea în după-amiaza zilei de 28 august la Fleury: „Acest

²⁰ Herriot (Édouard), *Agir*, Paris, 1917, pp. 357-358.

²¹ *Le Pays de France*, 7 septembrie 1916.

²² *Le Matin*, 30 august 1916, citat de către Jean-Jacques Becker, *Les Français dans la Grande Guerre*, Paris, 1980, p. 37.

²³ *J'ai vu...*, 9 septembrie 1916.

²⁴ În special la 1 octombrie 1916.

²⁵ Joseph Dechanet fratelui său Henri, 15 februarie 1915 (resurse private).

²⁶ Flers (Robert de), *Sur les chemins de la guerre*, Paris, 1919, p. 100.

lucru era de așteptat, notează el în carnet, dar este în același timp și destul de plăcut, deoarece aceasta ne arată că mergem spre un bun sfârșit.”²⁷ În aceeași zi, medicul-major Voivenel, fiind la Béhonne, scrie în carnetul său: „Acest lucru ne face mai multă plăcere pentru că am fost cu toții sceptici. Și să deschidem șampania.”²⁸ „Vestea bună se răspândește de-a lungul tranșeelor, unde se bea vin în onoarea gloriei națiunilor latine, notează, de asemenea, Părintele Thellier de Poncheville, celebru capelan de la Verdun. Toate comentariile pot fi rezumate într-un cuvânt de încredere: „De data aceasta îi vom avea!” și într-un strigăt de speranță: „Doar dacă aceasta ar putea grăbi pacea.”²⁹ Cu același ton un alt soldat zice: „Ne sare inima din piept, un exces de curaj trece prin toți *poilus*. Simțim că Franța are un nou prieten și aliat și, înainte de victoria finală, este o mare victorie morală. (...) Vechiul sânge francez arde și se trezește brusc ... ”³⁰Intervenția României produce un efect mai mare decât intrarea în linie a Italiei în anul precedent, deoarece, spune deputatul Abel Ferry, „ea era mai dorită”³¹.

În cazul în care infanteriștii inamici ar fi fost lăsați în ignoranța veștii de către conducătorii lor, aviatorii francezi își asumă responsabilitatea de a-i anunța prin intermediul unor pliante: „Soldați germani! România, care a fost aliatul Imperiilor Centrale, tocmai ni s-a alăturat nouă de bunăvoie: a declarat război Austro-Ungariei.”³² Gaston Peter, alsacian încorporat în armata germană al cărui batalion luptă în Argonne, a auzit o voce clară din tranșele franceze pe 28 august: „Mult noroc în România!”³³ Polemistul Charles Stiénon rezumă atmosfera generală: „Intrarea în război în anul 1916 care a marcat succesul nostru, doar prin intervenția sa (România) părea că trebuie să ne aducă victoria.”³⁴ Dar, așteptând un moment favorabil, Bratianu îl pierduse de câteva săptămâni.

Dezamăgirea

În seara zilei de 27 august 1916, armata română intră în Transilvania. La 29 a luat Brașovul, pe 4 septembrie Orșova, salutată ca eliberată de către poporul român, în timp ce maghiarii și sașii s-au retras în Câmpia Panonică. Intervenția românească, venind după dezamăgirile de pe Meuse și pe Somme, are drept consecință imediată (pe 28 august) înlocuirea lui Falkenheyn, cel care a cauzat bătălia de la Verdun, acuzat de incompetență. Aceasta marchează sfârșitul *proiectului Falkenheyn*: „Sfârșind cu Franța înainte de a crea o altă operațiune,” și asigură triumful *opțiunii Hindenburg-Ludendorff*: mizând totul pe frontul de Est căci „o victorie asupra Rusiei ar putea ușura Turcia, distruge definitiv influența Rusiei în Balcani și, în final, atrage Suedia.”³⁵ Dincolo de schimbarea oamenilor,

²⁷ Daguillon (Jean), *Le Sol est fait de nos morts*, Paris, 1987, p. 211.

²⁸ Voivenel (Paul), *À Verdun avec la 67e DR*, Nancy, 1991, p. 151.

²⁹ Thellier de Poncheville (Abbé), *Dix mois à Verdun*, Paris, 1924, p. 233.

³⁰ *1916, l'année de Verdun*, Vincennes, 1986, p. 243.

³¹ Ferry (Abel), *Carnets secrets*, Paris, 1957, p. 151.

³² Boucard (R.), *Les Secrets du GQG*, Paris, 1936, p. 175.

³³ Peter (Gaston), *Témoin de mon siècle*, Hunawilhr, 1983, pp. 34-35.

³⁴ Stienon (Charles), *Le Mystère roumain et la défection russe*, Paris, 1918, p. 1.

³⁵ SHD, Vincennes, 5 N 142, Atașat militar în România la Ministerul de Război, 20 mai 1916.

este vorba deci de o ruptură în alegerile strategice majore. *Tandemul* este imediat determinat să restabilească situația de la frontiera Transilvaniei. La 28 august, Germania declară război României, care, la rândul său, l-a declarat doar Austro-Ungariei. Mijloace considerabile sunt imediat puse în aplicare pentru a bloca accesul trupelor românești spre Budapesta. Dar pentru a realiza acest lucru, înaltul comandament german a ordonat pe 2 septembrie încetarea oricărei ofensive la Verdun.

Maurice Paléologue, ministru francez la Petrograd a emis imediat un avertisment pe baza informațiilor corespunzătoare: „Ar trebui să ne așteptăm ca România să sufere în curând un șoc foarte violent din partea armatelor germane. Statul Major General german, întotdeauna fidel doctrinei din care s-a inspirat de la începutul războiului, ar fi decis să încerce un efort suprem pentru a salva Austria și mai mult, probabil, Ungaria, pentru că el știe că Germania nu ar supraviețui zdrobirii principalului său aliat. Vom ajunge să admitem că, pentru a-i băga României mințile în cap, mai multe corpuri de armată vor fi retrase de pe frontul francez, chiar și cu prețul unei retrageri generale de pe Meuse.”³⁶ Aceste informații sunt confirmate de atașatul militar francez de la Londra, pentru care „este posibilă o eventuală concentrare a trupelor inamice împotriva României. Mareșalul von Hindenburg și-ar inaugura noile funcții prin intermediul acestui atac, iar pentru acest scop, un număr mare de efectivi ar fi luat de pe frontul vestic.”³⁷

Verdun merge pentru o vreme pe planul doi. *Kronprinz* recunoaște, în vara anului 1916, jena pe care i-o provoacă bătălia de la Somme și noua configurație a frontului de Est: „Deci, scrie el, a început o perioadă în care situația noastră în fața Verdunului ar fi afectată în mod sensibil de situația generală a operațiunilor. (...) Retrageri constante aveau loc pe frontul de la Verdun, fără a lăsa loc înlocuirilor: pregătiri speciale pentru artilerie, ingineri, aviatori, dirijabile, detașamente de lucrători și de armament. În același timp a început transportarea armelor pentru armatele care se concentrău împotriva României.” Și moștenitorul tronurilor Prusiei și Germaniei dorea să câștige împotriva Austriei, acest aliat sărac pentru care „era necesar iarăși de făcut eforturi mari”, și pe care îl acuză de toate relele³⁸.

Frontul românesc reduce presiunea asupra Verdunului

Aceste eforturi dau roade în orice caz. De la 9 septembrie Marele Cartier General Român a suspendat ofensiva din Transilvania, din cauza situației catastrofale de pe frontul de sud, unde bulgarii, susținuți de trupele germane ale mareșalului Mackensen, au provocat pierderi grave românilor, slab protejați de ruși. În curând, trupele austro-germane comandate de Falkenhayn au pornit la rândul lor un contra-atac victorios începând cu Ungaria. În mijlocul dezastrelor, românii se consolează cu noutățile venite din Franța. „Victoria noastră în regiunea Verdun produce aici cea mai potrivită impresie, scrie la 27 octombrie contele Saint-Aulaire. Căutând o mai bună satisfacție proprie în ideea că ofensiva germană din

³⁶ Id., Ambasadorul Franței în Rusia în cadrul Afacerilor externe, 12 septembrie 1916.

³⁷ Id., Atașat militar în Marea Britanie la Ministerul de Război, 2 septembrie 1916.

³⁸ Kronprinz Frédéric-Guillaume, *Souvenirs de Guerre*, Paris, 1923, pp. 268, 295 și 302-303.

Transilvania ar putea contribui la succesul ofensivei noastre, România vede în special în această coincidență aplicarea principiului solidarității fronturilor și că există un confort foarte necesar în mijlocul încercărilor sale actuale."³⁹ „Toate eforturile Germaniei sunt îndreptate împotriva României, confirmă o informație germană venită din Berna; nu vom face nimic înainte ca aceasta să fie zdrobită. Mackensen a cerut o armată de 400.000 de bărbați."⁴⁰

Brătianu, deci, cere ajutorul Franței, obținând în luna octombrie misiunea militară a lui Berthelot, condusă de un general care vine direct de la Mort-Homme și de la Cota 304, unde a condus cel de-al 32-lea corp. Ofițerii francezi care îl însoțesc pot și ei prevala într-o luptă eroică a tovarășilor lor de pe Meuse pentru a cere aceleași jertfe românilor. Astfel, la data de 14 noiembrie, generalul Averescu, care judecă în timpul unii discuții aprinse, că este imposibil de a ține pe râul Olt cea de-a doua armată română a sa, - el știe „e suficient ca germanii să știe că ei nu sunt bărbați, atunci când iau pe cineva de păr, pentru a lăsa să scape pe cei pe care îi iau de mână, căci ei pun piciorul pe cealaltă parte” -, colonelul Pétin, adjunctul lui Berthelot, răspunde brusc: „Dar ei nu ne-au slăbit la Verdun!”⁴¹, punând astfel capăt discuției.

Cu toate acestea, situația se înrăutățește zi de zi. Ofensiva germană, susținută de noi regimente preluate de pe frontul de vest, se întărește, și, la 17 noiembrie 1916, rezistența românească se prăbușește în Târgu-Jiu, în Carpați. Forțele inamice dau năvală pe câmpia Valahiei, bogată în câmpuri de grâu și resurse petroliere. Pe 6 decembrie ele intră în București. Începând în noroi, retragerea armatei și a guvernului românesc spre nord, se termină în zăpadă. În cele din urmă, apărarea se restabilește pe Siret, lăsând regelui Ferdinand și fidelilor săi numai mlaștinile Deltei Dunării și o parte a Moldovei, cu noua capitală Iași. România s-a apropiat un pic de soarta Serbiei cu un an înainte. Brătianu se plânge cu amărăciune lui Saint-Aulaire: „Totul se petrece ca și cum Antanta ne-a atras într-o ambuscadă premeditată unde ea rezervă României rolul calului picador care poartă torero în timpul corridei, pe care-l epuizăm pentru a obosi taurul.”⁴² Sarrail, care nu a reușit să rețină bulgarii pe frontul Salonicului, este acuzat de toate relele. Cu toate acestea, Berthelot dorește să reechilibreze responsabilitățile, stigmatizând în Memoriile sale despre „slăbiciunea extraordinară“ a comandamentului românesc, și erorile strategice monumentale, recunoscând calitățile infanteriei⁴³. Testarea faptelor, deci, a anihilat bunul optimism al începutului; dar, estimează generalul, rezistența româno-rusă menține „pe acest front forțe care vor facilita acțiunea noastră în vest”⁴⁴.

³⁹ SHD, Vincennes, 5 N 142, Ministerul Franței în România în cadrul Afacerilor externe, 27 octombrie 1916.

⁴⁰ Id., Atașat militar în Elveția la ministerul de Război, 25 octombrie 1916.

⁴¹ Averescu (Maréchal), *Notițe zilnice din războiul 1914-1918*, București, 1937, vol. 2, p. 89.

⁴² Saint-Aulaire (Conte Auguste de Beaupoil de), *Confession d'un vieux diplomate*, Paris, 1953, p. 342.

⁴³ Torrey (G. E.), *General Henri Berthelot and Romania*, New-York, 1987, p. 23 (Memoriile generalului, publicate de către un cercetător american).

⁴⁴ Id., p. 36.

Șocul revine: Franța în ajutorul României

Pentru a evita un eșec total, care ar avea consecințe directe asupra atitudinii Rusiei, guvernul și statul major francez înțeleg necesitatea absolută de a preveni o cucerire totală a României de către austro-germani. Berthelot, ajungând prea târziu ca să salveze Bucureștiul, își asumă deci responsabilitatea de a reconstitui armata română și de a evita agravarea situației, care va forța inamicul să păstreze mai multe divizii în sectorul său. Cu toate acestea, este imposibil să curățim Frontul de Vest în plină luptă - francezii se confruntă acum cu aceleași dileme ca și germanii, cu câteva luni mai devreme - și, în plus, cum să facem ca aceste trupe să ajungă în România? Prin urmare, ne mulțumim de misiunea militară, considerabil întărită de ofițeri, subofițeri și soldați aleși cu grijă, mai ales specialiști (în mitraliere, servicii de sănătate, cifre, inginerie, aeronautică, aerostație, artilerie - în special grea - și chiar marină). Este vorba de modernizarea armatei române.

Iarna în spațiul redus moldovenesc, unde se strâng ofițerii, armatele românești și rusești, și sute de mii de refugiați civili - un milion și jumătate de oameni în total - este îngrozitoare. Pe lângă frigul polar se mai adaugă foametea și tifosul. Abia în primăvara anului 1917, în sfârșit, poate începe reorganizarea. Începând cu februarie, efectivul trupelor a revenit deja la 400.000 de bărbați, mulți dintre ei fiind îmbrăcați în uniforme franceze. Armatele ruso-române sunt plasate sub comanda nominală a regelui Ferdinand, cu un general rus drept secund, șef efectiv (Saharov până în aprilie, apoi Lecițki și în cele din urmă Șcerbaciov). Berthelot își păstrează o mare influență asupra tuturor deciziilor, de multe ori amânând proiectul rus de a sateliza aliatul mai slab (moment în care *Stavka* (MCG rusec) l-a considerat deodată *mai român decât românii*). Prezența a aproape 1200 de militari ai Misiunii Franceze la Iași pare pentru Brătianu și familia regală ca o garanție împotriva tuturor ambițiilor rusești, mai ales după revoluțiile din 1917, atunci când anarhia a preluat întregul front Oriental, cu excepția armatelor românești, inaccesibilă pentru propaganda pacifistă: „Voi sunteți colacul nostru de salvare”, a spus cu această ocazie regele lui Berthelot și St. Aulaire⁴⁵.

În sarcina lor zilnică, francezii se impun - în pofida rezistențelor - în fața ofițerilor români datorită experienței lor incontestabile de războiului și, desigur, a prestigiului conferit de victoria lor recentă. „Aproape toți au luptat la Verdun”, scrie Chambe, și pentru aceasta ei sunt „foarte ascultați de tovarășii lor români”⁴⁶. Lucrarea lui Berthelot, puternic susținută de generalul român Presan și de monarhie, conduce la renașterea armatei. La 15 mai Albert Thomas, ministrul francez al Armamentului care trece pe Frontul de Est, văzând defilând în fața lui, la Iași, trupele române îmbrăcate în uniforme de *bleu-horizon*⁴⁷ exclamă: „Am putea spune oare că ei nu sunt *poilus* din Franța?” La începutul verii cele trei armate rusești și cele două armate românești din Moldova au pus în fața lor patru armate inamice, dintre care o parte din bărbați ar fi putut fi folosită pe frontul vestic. La 23

⁴⁵ Saint-Aulaire, *op. cit.*, pp. 368 și 371-372.

⁴⁶ Chambe, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁷ Culoarea uniformei infanteriei franceze, reprezentând un albastru-gri.

iulie, aliații pot chiar să lanseze o ofensivă majoră, marcată de dezorganizarea trupelor ruse, dar și de victoriile românești ale Mărăști, Mărășești și Oituz (pe parcursul cărora mai mulți francezi au fost uciși). Cu toate acestea, consecința neașteptată a acestor succese, românii, care de acum au „Verdunul” lor, cred că au dreptul să vorbească cu francezii egal la egal. Acest lucru dezvoltă o oarecare ezitare, la unele persoane, de a continua să fie conduși orbește de acești ofițeri străini. Averescu reprezintă această tendință.

Cu toate acestea, România va avea nevoie din ce în ce mai mult de sprijinul aliatului său îndepărtat, deoarece, în momentul în care luptele încetează practic pe frontul de est (septembrie 1917), ea se găsește în întregime în mâinile puternicului său vecin. După decizia bolșevicilor victorioși de a se retrage din conflict, ea trebuie, la rândul ei, să înceteze focul, conform armistițiului de la Focșani din 9 decembrie. Atunci guvernul lui Marghiloman are sarcina de a semna, la 7 mai 1918, pacea de la București, în condițiile impuse de Germania. Unul dintre ele, expulzarea misiunii lui Berthelot, fusese preconizată de la începutul lunii martie. De atunci, Clemenceau – destul de nerecunoscător - va vorbi despre români doar ca despre niște „lași”.

O încercare de a face un bilanț

Intervenția României, la sfârșitul lunii august 1916, atrăgând câteva zeci de divizii germane spre est, a permis francezilor și britanicilor să evite înfrângerea în vest, afirmă publiciștii români între 1917-1918. Conform istoriografiei tradiționale, ea s-a sacrificat pe altarul cauzei comune, atunci când ea nu este o victimă care a fost înșelată pentru a servi interese care ei îi erau străine. Acest punct de vedere - exprimat în mod deosebit, dar moderat, de Constantin Kirițescu⁴⁸ - se bazează pe declarațiile multor politicieni și lideri militari francezi. „Pentru noi, nu am uitat și nu vom uita, că România a intrat în război de partea noastră, într-un moment în care războiul nu era nici pe departe de a fi câștigat a doua zi după lupta de la Verdun și seara după cea de la Somme. Ne vom aminti că intervenția sa a mutat bunele divizii germane de la vest spre est”, scrie, de exemplu, Pétin⁴⁹. În rest, nu este deloc necesar să ne reamintim că România a intrat în război în primul rând pentru a-și sluji interesele naționale (la fel ca și vecina sa Bulgaria, pe de altă parte), în momentul pe care l-a ales ea și că a ieșit din război din aceleași motive – pe care nu am putea să i-o reproșăm, mai ales după pierderile suportate -, căci ea își asumă sarcina de a suporta consecințele fără alte influențe.

Ostașii germani care urcau pe trecătorile Carpaților fac puțină lumină, este evident, printre rândurile celor care se confruntă cu aliații pe Somme, la Verdun, în

⁴⁸ Kirițescu (Constantin), *Istoria Războiului pentru întregirea României*, București, 1927, 2 vol.

⁴⁹ Pétin (General), *Le Drame roumain*, Paris, 1932, p. 13. Rușii afirmă, pe de altă parte, după cum o repetă și la sfârșitul anului 1917 doctorului Louis de Gonzague Sauvé, șeful serviciului de chirurgie de la spitalul francez la Kiev, că Verdun nu a fost luat datorită faptului că el a fost apărat de « cei 300 000 (!) soldați ruși » care luptau în Franța (Gilbrin (E.), Sauvé (L. de G.), « L’Hôpital français de Kiev (août 1917 - février 1918) », *Revue de l’Histoire des sciences médicales*, 1976, n° 1-2, p. 165.

Alpi, în Macedonia și în Rusia. „Germanii au adus pe acest front treizeci și două divizii”, a scris Berthelot la 30 decembrie 1916, și tot aceste treizeci și două de divizii nu sunt pe frontul francez, și acolo văd eu succesul care va pune capăt războiului, de îndată ce vom aduna echipamentele puternice care ar putea să ne ofere acces, ele se fabrică și urmează să iasă în zilele viitoare...”⁵⁰ Després și mai apoi Berthelot sunt responsabili de semnalarea acestor transferuri de trupe generalisimului Joffre și apoi lui Nivelles⁵¹. Ei încep în noaptea de 29 spre 30 august 1916, trimitând cea de-a 187-a divizie germană în Transilvania. A doua zi, Regimentul 3 al Infanteriei de Gardă urmează același drum⁵². Acesta este doar un început⁵³.

Patruzeci de divizii în total vor fi preluate din diverse teatre de operațiuni, spre uimirea MCG francez. Prognozele celui de-al doilea birou privind epuizarea diviziilor germane, pe baza cărora, potrivit lui Pierrefeu, se puneau bazele unui colaps de scurtă durată al inamicului, s-au dovedit a fi irealizabile. „Cu ce vreți să ne atace? Le-a rămas doar o jumătate de divizie în rezervă”, a răspuns al doilea birou unor ofițeri de la Chantilly care, după primele succese românești din Transilvania, au ridicat ipoteza unei concentrări iminente a trupelor germane pentru a elibera Austro-Ungaria. Jumătatea de divizie se transformă rapid într-o jumătate de duzină și Pierrefeu vede apoi un ofițer de informații, confuz, luându-și capul între mâini, repetând: „Dar de unde îi tot iau, *n ... de D ... ?*”⁵⁴

În cazul în care germanii și-au sacrificat coloniile, neavând posibilitatea de a le apăra, atitudinea lor față de România arată în schimb că aceștia acordă o mare importanță pentru acest nou front. Pamfil Șeicaru dorește dovada calității comandanților armatei, la care generarul șef german apelează pentru reducerea acestui nou adversar, mai mult ambițios decât prost organizat⁵⁵. Chiar dacă ea le-a oferit grâu și petrolul românesc, campania a costat scump pentru forțele centrale: 150.000 de bărbați au fost scoși din luptă și 40.000 de prizonieri. În plus, mai multe mii de soldați au fost imobilizați ulterior luni de zile din cauza sarcinilor administrative sau de menținere a ordinii⁵⁶.

Interacțiunea fronturilor se desfășoară în toamna anului 1916, dar de data aceasta în direcția opusă – ceea ce uită deseori istoricii români - favorabilă noului aliat. „Marile acțiuni ofensive întreprinse pe fronturile francez, rus și italian aduc o contribuție indirectă României, a scris Joffre la 8 octombrie, interzicând inamicului de a crește în proporții substanțiale efectivele de care dispune împotriva acestei

⁵⁰ Torrey, *op. cit.*, p. 36.

⁵¹ Drept exemplu vedeți SHD, Vincennes, 7 N 1457, Berthelot la MCG, 22 la 24 aprilie 1917.

⁵² *Der Weltkrieg*, Berlin, 1939, vol., p. 11, p. 6.

⁵³ Vedeți Maréchal von Mackensen, *Briefe und Aufzeichnungen*, Leipzig, 1938, p. 333 ; Maréchal Pétain, *op. cit.*, pp. 127-128 ; le Kronprinz, *op. cit.*, pp. 268 et 302-303 ; David. Lloyd George, *Mémoires de guerre*, Paris, 1934, vol. 2, p. 385 ; Général Hoffmann, *La Guerre des occasions manquées*, Paris, 1927, p. 169.

⁵⁴ Pierrefeu, *op. cit.*, pp. 198-199.

⁵⁵ Șeicaru (Pamfil), *La Roumanie dans la Grande Guerre*, Paris, 1968, p. 303.

⁵⁶ Comnen (N. P.), *Notes sur la guerre roumaine*, Lausanne, 1917, p. 183.

puteri"⁵⁷: astfel, operațiunile întreprinse pentru recuperarea forturilor de la Vaux și Douaumont au redus presiunile asupra frontierei românești. Pe parcursul luptelor din vara anului 1917 frontul de vest stabilește trupele germane care ar fi invadat Moldova, după mărturisirea colonelului Horstmann, din Statul Major al lui Mackensen, comandantul suprem al trupelor Puterilor Centrale pe acest front⁵⁸. Văzută din unghiuri diferite, intervenția românească a costat Antanta atât cât i-a și adus.

Căderea Bucureștiului a creat o mare satisfacție morală germanilor și un angajament maghiarilor și bulgarilor, a căror soartă era chiar mai strâns legată de Germania și Austria. Crearea unui front continuu simplifică legăturile cu Turcia. Câștigurile economice în materie de petrol și cereale sunt enorme. O oarecare amărăciune este totuși vizibilă la MCG francez: „Dezastrul aliaților noștri ne-a făcut să pierdem roadele victoriilor noastre din 1916. Germania se restabilește cu greutate după înfrângerea ei zdrobitoare la Verdun și șase luni de retrageri consecutive pe Somme. Situația generală, atât de strălucită o lună mai devreme, redevenea confuză; sfârșitul războiului se îndepărta.”⁵⁹

Concluzie

Prin urmare, intervenția României a avut o importanță reală într-un context deosebit de complicat pentru Antantă, dar, în mintea multor francezi, „sfârșitul a făcut să se uite începuturile”. Este sigur că intrarea sa în război cu câteva săptămâni mai devreme alături de un Brusilov victorios, zdrobind armatele austriece la sfârșitul primăverii anului 1916, ar fi avut altă influență, probabil, asupra continuării războiului.

La voința regimentelor politice istoriografia românească va relua clișeele din perioada interbelică: între admirație pentru Franța curajoasă, al cărei simbol este Verdun - apărător al dreptului și libertății popoarelor, națiune latină și prietenă - și ezitare față de orice lucru care ar putea diminua rolul înaltului comandament și a soldatului românesc în victoria din 1918, care a avut drept rezultat nașterea României Mari, fiind mărită în același timp de Transilvania, Bucovina și Basarabia. Naționaliștii înrăiți din anii 1916-1918, așa ca Averescu, nu doreau că elevii să fie atenți la cursurile profesorii lor francezi. Unii istorici ai perioadei ultra-naționaliste de la sfârșitul erei lui Ceaușescu și din anii de redescoperire identitară care au urmat revoluția din 1989 au încercat să crească meritele românilor prin deprecierea rolului francezilor, în special al lui Berthelot (putem observa aceeași tendință în istoriografia poloneză în ceea ce privește misiunea Weygand din 1920). Cu toate acestea, în 1996, la fel ca în 2006, România a sărbătorit cu recunoștință aniversarea sosirii misiunii militare franceze la București, iar conferința care a avut loc la Verdun, în februarie 2006, a arătat că francezii nu uita nici ei consecințele pe care

⁵⁷ *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*, t. 8, vol. 2, Anexe, vol. 1, p. 459, MCG lui Berthelot, 8 octombrie 1916.

⁵⁸ Marghiloman (Alexandru), *Note politice*, București, 1927, vol. 3, pp. 113-114.

⁵⁹ Pierrefeu, *op. cit.*, p. 198.

le-a putut avea intervenția românească în cadrul bătăliilor de pe Meuse și Somme în vara anului 1916.

Vom lăsa ultimul cuvânt unei românce, contesa Anna de Noailles, autoarea unui poem plin de dragoste sfântă pentru patria sa adoptivă, intitulat *Verdun*:

"Tăcerea poartă cel mai mare nume din lume
Un mâine fără limită cuprinde Verdunul
Acolo, bărbații francezi au venit unul câte unul
Pas cu pas, zi după zi, secundă după secundă,
Să mărturisească despre cea mai mândră și cea mai stoică dragoste
Au adormit în calvarul fatal
Verdun, văduvul lor nemuritor și sufocant,
Ca și cum ar implora revenirea lor cerească,
Ține ridicate cele două brațe din turnurile sale înalte (...)"⁶⁰.

⁶⁰ Dornier (C.), Prevost (E.), *Le Livre épique. Anthologie des poèmes de la Grande Guerre*, Paris, 1920, p. 133.